

ANNA KORYTOWSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Filologii Słowiańskiej

Sandhi w literackim języku albańskim na Kosowie

Słowa kluczowe: język albański, fonetyka, sandhi.

Powszechnie wiadomo, że międzywyrazowe upodobnienia pod względem dźwięczności zachodzą inaczej w dialektach albańskich północnoegejskich i inaczej w toskijskich, południowych, na których oparta jest wymowa literacka. Południe Albanii ma typową fonetykę ubezdźwięczniającą, taką dokładnie jak warszawska wymowa polska.

Zgodnie z normą literacką w wariancie centralnym grupy obstruentów są homogeniczne pod względem dźwięczności. Dotyczy to zarówno fonetyki wewnątrzwyrazowej, jak i międzywyrazowej. Obstruenty dźwięczne w pozycji przed nagłosową samogłoską lub sonantem wyrazu następnego ulegają ubezdźwięcznieniu. Wygłosowy obstruent bezdźwięczny w tej pozycji zawsze zachowuje swoją jakość. W wygłosie absolutnym dźwięczna spółgłoska właściwa ulega ubezdźwięcznieniu. Samogłoska *ë* hamuje wszystkie upodobnienia pod względem dźwięczności, bez względu na to, czy jest wymawiana, czy nie.

Kosowo ma fonetykę międzywyrazową inną, co nie znaczy, że jest to wymowa typu krakowsko-poznańskiego. Generalnie wiadomo, w jakich warunkach powinny w regionalnej odmianie kosowskiej języka albańskiego zachodzić upodobnienia, ale ten typ realizacji nie był dotychczas badany, ani opisywany. Jedyne znany mi artykuł, który pobieżnie porusza omawianą tu problematykę, napisała Irena Sawicka (1983).

O kosowskim sandhi wiadomo tyle samo i to samo, co o sandhi w języku macedońskim, z tą różnicą, że reguły macedońskiego sandhi podawane są w gramatykach. Reguły te mówią, że wygłosowy obstruent wyrazu upodabnia się pod względem dźwięczności do nagłosowego obstruentu wyrazu następnego; w wygłosie absolutnym następuje ubezdźwięcznienie dźwięcznych obstruentów, a przed rezonantami (sonantami i samogłoskami) w nagłosie następnego wyrazu zarówno dźwięczne, jak i bezdźwięczne obstruenty pozostają bez zmian. Jednak bardziej szczegółowe badania języka macedońskiego (por. Korytowska 2006, Sawicka 2003) wykazały, że powyższe reguły nie są sformułowane precyzyjnie i nie mają charakteru obligatoryjnego. Ponadto w pozycji przed wygłosowymi rezonantami również dochodzić może do ubezdźwięcznień wygłosowych obstruentów. Jest to typ fonetyki regulowany z płaszczyzny powierzchniowej, a więc wrażliwy na aktualnie zachodzące zmiany tempa wymowy, a co za tym idzie, zmieniającą się wartość fonetyczną szwów międzywyrazowych. Podobne sugestie przedstawia w artykule Sawicka odnośnie do albańskiej wymowy na Kosowie. Ponadto autorka nie w pełni potwierdza występowanie na Kosowie reguł określonych dla języka macedońskiego.

Na wystąpienie upodobnienia lub jego brak największy wpływ ma tempo wymowy. Szybkie tempo realizacji sprzyja procesom akomodacyjnym. Przy wolnym tempie realizacja każdego elementu jest bardziej precyzyjna i upodobnień jest mniej. Do asymilacji regularnie dochodzi wewnątrz wyrazu oraz na słabszych granicach morfologicznych, nierelevantnych fonetycznie, przy czym w drugim przypadku możemy zaobserwować dwa warianty wymowy, np.: *mundshmia* [mundʃmja]/[muntʃmja], *bregce* [bregtse]/[brektse]. Na granicy między członami wyrazów złożonych upodobnienia najczęściej nie występują, np. *shpirtzi* [ʃpirtzi], *postbllok* [postblok], *shpirtvogël* [ʃpirtvogəl].

Kosowski typ sandhi, jak pisze Sawicka, nie jest zjawiskiem stabilnym. W wariacie tym okazjonalnie dochodzi do akomodacji pod względem dźwięczności, niezależnie nawet od tempa realizacji. Autorka podkreśla, że nie wszystkie spółgłoski są tak samo podatne na procesy asymilacyjne, np. /ð/ i /v/ zwykle nie zmieniają swojej jakości. Pozostałe obstruenty dźwięczne przed nagłosową bezdźwięczną spółgłoską wyrazu następnego fakultatywnie ulegają ubezdźwięcznieniu. Zjawisko to, choć znacznie rzadziej, można również zaobserwować w wygłosie absolutnym wyrazu.

Chociaż pod względem typu sandhi międzywyrazowego albański język literacki na Kosowie klasyfikowany jest jako nieakomodujący, to, jak wynika

z obserwacji Sawickiej, wykazuje on tendencje do przejścia w obszar typu akomodującego, to znaczy, że podobnie jak w macedońskim, upodobnienia mogą zachodzić też w innych kontekstach.

Powyższe niejasności były powodem podjęcia przeze mnie szczegółowych badań sandhi w języku macedońskim. W badaniach tych wykorzystam także materiał albański z Kosowa, ponieważ ewidentnie te dwa języki tworzą pod tym względem areał wyodrębniony i warty łącznego potraktowania. Poniżej przedstawiam rezultaty wstępnych obserwacji materiału albańskiego, którego opracowanie statystyczne zostanie dokonane w dalszej kolejności.

Do analizy wykorzystałam godzinny materiał nagrany w radio Dukagjini w Prishtinie w 2005 roku. Lektorem był doświadczony spiker radiowy, kobieta w wieku ok. 50 lat. Był to tekst ciągły, czytany w tempie umiarkowanym. Wy-mowa była bardzo wyraźna.

Ocenie słuchowej poddano następujące kombinacje na granicy wyrazów ortotonicznych:

- obstruent bezdźwięczny przed obstruentem dźwięcznym,
- obstruent dźwięczny przed obstruentem bezdźwięcznym,
- obstruent dźwięczny przed sonantem,
- obstruent dźwięczny przed samogłoską,
- obstruent dźwięczny w absolutnym wygłosie wyrazu (przed pauzą).

Wyniki badań są następujące:

Połączenie spółgłoski bezdźwięcznej z dźwięczną na granicy między dwoma wyrazami ma najwyższą frekwencję w nagraniu. W tej pozycji możemy zaobserwować dwa typy realizacji: z upodobnieniem wygłosowej spółgłoski bezdźwięcznej do nagłosowej spółgłoski dźwięcznej następnego wyrazu, np.: *vdekjes brutale* [vdekjez brutaʎe], *mundet gjithashtu* [munded jiθaʃtu], *grup gjaku* [grub ʒaku], *prindërit duan* [prindrid duan], *shpesh gratë* [ʃpeʒ grat], *gjuhëtarët bënin* [ɟuxətarəd bənin], lub bez asymilacji. W tym wypadku słyszymy precyzyjną realizację każdego z elementów grupy, np.: *ushtrimi fizik do ta ndixmojë* [uʃtrimi fizik do ta ndixmoj], *sipas grupeve* [sipas grupeve], *me ndryshimet e klimës dhe të ushqimit* [me ndryʃimet e kʎiməs ðe uʃcimit]. W kilku przykładach do upodobnienia nie doszło, ponieważ po spółgłosce wygłosowej nastąpiło krótkie zawieszenie głosu, którego jednak nie można nazwać pauzą, np.: *të gjakut zero* [tə ʒakut' zero], i emisionit Dhurata [i emisjonit' ðurata].

Licznie reprezentowana jest również odwrotna kombinacja spółgłoskowa: obstruent dźwięczny przed obstruentem bezdźwięcznym. W tej pozycji regular-

nie dochodzi do asymilacji, np.: *acid folik* [aʃit foʎik], *lëng frutash* [ʎəŋk fruʃaʃ]. Przy realizacji wygłosowej grupy *-nd* w pozycji przed okluzywem oprócz ubezdźwięcznienia zwykle dochodzi również do uproszczenia, np.: *mund të egzistojmë* [mun tə egzistojm], *mund të kthejnë* [mun tə kθejn].

W analizowanym materiale wygłosowy obstruent dźwięczny stosunkowo rzadko występował przed samogłoską lub sonantem. W tej pozycji najczęściej dochodziło do utraty dźwięczności, np. *serioz apo* [serjos apo], *një lëng i pasur* [ɲ ʎəŋk i pasur], *një lëng ananasi* [ɲ ʎəŋk ananasi], *larg nga ajo* [ʎark ŋga ajo], *të madh në mbylljen* [tə maθ nə mbyʎjen], *negativ në njerëz me ndjeshmëri* [negatif nə ɲerəs me ndjeʃməri]. Obok tego typu realizacji odnotowałam również jeden przykład, w którym jakoś wygłosowej spółgłoski dźwięcznej nie uległa zmiana, np.: *shumë aktiv imunitar* [ʃum aktiv imunitar].

Do ujednoczenia grup dwóch różnych pod względem dźwięczności obstruentów na granicy międzywyrazowej z reguły nie dochodzi, gdy w wygłosie pierwszego wyrazu znajduje się samogłoska *ë*. Zgodnie z normą języka literackiego samogłoska ta blokuje procesy asymilacyjne, bez względu na to, czy jest wymawiana przez mówcę, czy też ulega całkowitej redukcji. W analizowanym materiale odnotowałam wiele przykładów, w których *ë* zahamowało proces asymilacji, np.: *dy javë para operacionit* [dy jav para operatʃjonit], *një dozë shtesë* [ɲ dozə ʃtes] (z zachowanym *ë* w wymowie), *vetë gjak* [vet ɟak], *thotë doktor* [θot doktor] (z redukcją wygłosowego *ë*). W pozycji przed sonantem lub samogłoską wygłosowy obstruent dźwięczny, po którym występuje samogłoska *ë*, w wymowie lektora zawsze zachowuje swoją jakość, np.: *një dozë më të vogël* [ɲ dozə mə tə vogəl], *një javë më pas* [ɲ jav mə pas], *një periudhë ndërmjet* [ɲ perjuð ndərmjet], *metodë e shkëlqyer* [metod e ʃkəlɟyer], *i rëndë i ilaqeve* [i rənd i: ʎaceve]. Zdarza się jednak, że do procesu akomodacji dochodzi mimo obecności wygłosowego *ë*, np.: *me shëringë të vaksinës* [me ʃəriŋk tə vaksinəs], *tëndë të gjakut* [tənt tə ɟakut], *disa mjekë besojnë* [disa mjeg besojn], *është grupi* [əʃd grupi], *është gjithashtu* [əʃd ɟiθaʃtu]. Ciekawy jest fakt, że w pewnych wyrazach lektor realizuje po wygłosowej spółgłosce *ë* w miejscu, gdzie nie jest ono etymologiczne. W ten sposób zlikwidowane zostaje bezpośrednie sąsiedztwo różnych pod względem dźwięczności spółgłosek, np.: *sot dhe dy mijë* [sotə ðe dy mij], *shkaqet dhe terapin* [ʃkacetə ðe terapin], *fucizohet gjaku* [fucizohetə ɟaku]. Sporadycznie dochodzi również do elizji wygłosowej spółgłoski, np.: *japet zakonisht* [japet zakoniʃt].

Wyrazy złożone są rzadkie w czytanim przez lektora tekście. Mamy tutaj dublety wymawianiowe, np.: *jashtëzakonisht* [ja-zakoniʃt]/[jaʃzakoniʃt] (uproszczenie grupy spółgłoskowej i upodobnienie do spółgłoski dźwięcznej w pierwszym przykładzie; uproszczenie grupy i brak akomodacji w przykładzie drugim), *shtatzëna* [ʃta-zəna]/[ʃtaɟzəna] (elizja spółgłoski w pierwszym przykładzie oraz upodobnienie bezdźwięcznego obstruentu do obstruentu dźwięcznego w przykładzie drugim).

W wygłosie absolutnym wyrazu spółgłoski dźwięczne regularnie ulegają procesowi neutralizacji, np.: *lidh* [liθ], *mund* [munt], *lëng* [lɛŋk], *pozitiv* [pozitif], *thelb* [θeɫp]. Do ubezdźwięcznienia może również dojść, jeśli po spółgłosce dźwięcznej występuje *ë*, np.: *me shtringë* [me ʃtriŋk], *plagë* [pɫak], obok [pɫag] z zachowaną dźwięcznością obstruentu.

W fonetyce wewnątrzwyrazowej z reguły dochodzi do ujednoczenia elementów grupy spółgłoskowej pod względem dźwięczności, np.: *ekziston* [egziston], *domosdoshme* [domozdoʃme], *çdo* [ɟdo], *substancave* [sʊpstantʃave], *mundshme* [muntʃme], *të pazgjidhshme* [tə pazjiθʃme], *pakëndshme* [pakəntʃme]. Na granicach morfologicznych, które nie mają znaczenia junktury, *ë* nie zawsze hamuje akomodację, np.: *kryqëzimi* [kryjzimi], *mundësi* [muntsi], *të dobësuar* [tə dopsuar], *të padëshëruar* [tə patʃəruar], *zëvendësuar* [zəventsuar], *përgjegjësinë* [pərjɛcsin]. W pozostałych przykładach w omawianej pozycji, zgodnie z przyjętą normą literacką, nie doszło do upodobnienia, np.: *të gjithëve* [tə jiθve], *e mjekëve* [e mjekve], *të antibiotikëve* [tə antibjotikve]. W jednym przypadku odnotowałam realizację z udźwięcznieniem /s/ przed /v/ (i *pastruesve* [i pastruezve]).

Mimo niewielkiej próbki, po przesłuchaniu nagrań można stwierdzić, że literacki język albański na Kosowie wykazuje tendencje do przejścia od typu konserwatywnego do typu akomodacyjnego. Zjawiska asymilacyjne zachodzą nawet przy umiarkowanym tempie mowy, a u tego samego lektora można odnotować dublety wymówieniowe. Ciekawa jest niekonsekwencja w realizacji grup spółgłosek rozdzielonych samogłoską *ë* na granicach morfologicznych. Ponieważ w analizowanym materiale nie wystąpiły wszystkie konteksty, trudno określić, jakie spółgłoski są najbardziej podatne na procesy asymilacyjne, a które zwykle im nie ulegają. W tym celu należałoby zwiększyć materiał i uzupełnić go o dodatkowe ankiety. Jest to wskazane głównie do opisu realizacji grup spółgłoskowych na granicach między członami wyrazów złożonych, których frekwencja jest zwykle bardzo niska.

Tabela 1. Wyniki analizy odsłuchowej nagrań albańskich

Typy kontekstów		Liczba analizowanych realizacji		
		ogółem	z upodobnieniem	bez upodobnienia
Fonetyka międzywyrazowa	obstruent dźwięczny + obstruent bezdźwięczny	41	40–97,56%	1–2,44%
	obstruent bezdźwięczny + obstruent dźwięczny	78	50–64,10%	28 ¹ –35,90%
	obstruent dźwięczny z wygłosowym ě + obstruent bezdźwięczny	2	1–50,00%	1 ² –50,00%
	obstruent bezdźwięczny z wygłosowym ě + obstruent dźwięczny	12	4–33,33%	8 ³ –66,66%
	obstruent dźwięczny + samogłoska	5	3–60,00%	2–40,00%
	obstruent dźwięczny + sonant	5	4–80,00%	1–20,00%
łącznie:		143	102–71,33%	41–28,67%
Fonetyka wewnątrzwyrazowa	obstruent dźwięczny + obstruent bezdźwięczny	10	10 ⁴ –100,00%	0
	obstruent bezdźwięczny + obstruent dźwięczny	15	15–100,00%	0
	obstruent bezdźwięczny + [v]	15	1–6,67%	14 ⁵ –93,33%
łącznie:		40	26–65,00%	14–35,00%
Wyrazy złożone		4	1–25,00%	3–75,00%
Wygłos absolutny		11	10 ⁶ –90,91%	1–9,09%
łącznie:		198	139–70,20%	59–29,80%

Źródło: opracowanie własne

¹ W tym: pełna realizacja spółgłoski wygłosowej: 19; wstawienie [ə] po spółgłosce wygłosowej: 6; zawieszenie głosu po spółgłosce wygłosowej: 2; uproszczenie grupy spółgłoskowej: 1.

² W tej pozycji ě nie uległo pełnej redukcji tylko w jednym przykładzie.

³ Na 8 przykładów, w których po spółgłosce bezdźwięcznej w zapisie ortograficznym występuje ě w pozycji przed nagłosowym obstruentem dźwięcznym w 4 realizacjach dźwięk ten jest całkowicie redukowany, w 3 realizacjach zachował się w wymowie lektora, w jednym przykładzie doszło do uproszczenia grupy.

⁴ W 3 przykładach upodobnienie zaszło mimo obecności wygłosowego ě.

⁵ We wszystkich przykładach ě nie było realizowane przez lektora.

⁶ W jednym przykładzie wygłosowe ě nie zahamowało upodobnienia.

Bibliografia

- БЕЦИ В., 2004, *Fonetika e shqipes standarde*, Prishtinë: Shtëpia Botuese, Libri Shkollor.
- KORYTOWSKA A., 2006, Zjawisko sandhi w języku macedońskim, w: *Folia Philologica Macedono-Polonica. Dalecy i bliscy. Materiały VII Kolokwium Polsko-Macedońskiego*, t. 7, Poznań, s. 71–75.
- MINDAK J., SAWICKA I., 1993, *Zarys gramatyki języka albańskiego*, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- SAWICKA I., 1983, Tipi i sandhit në shqipen letrare në Kosovë, w: *Seminari ndërkombëtar për gjuhën letërsinë dhe kulturën shqiptare*, 8, Prishtinë, s. 169–175.
- SAWICKA I., 2003, Z problematyki sandhi w języku macedońskim, w: *Études linguistiques romano-slaves offertes, a Stanislaw Karolak*, kom. red. W. Bryś, L. Bednarczuk, K. Polański, Kraków: Edukacja, s. 453–459.

Сандхи в литературном албанском языке в Косово

(резюме)

В статье говорится о проблемах сандхи в албанском языке в Косове. Как известно, реализация звуков в потоке речи в гегских диалектах албанского языка выразительно отличается от произношения в тоскских диалектах, которые были основой албанского литературного языка.

В литературном языке звонкий согласный в конце слова перед глухим согласным в начале следующего слова произносится как глухой. Такая же реализация звонких согласных перед сонорным или гласным звуком. Перед глухим согласным звонкий согласный на стыке слов произносится как звонкий. В конце слова, перед паузой, произносятся лишь глухие согласные. Исключения возникают только в тех случаях, когда после звонкого согласного выступает звук *ë*. Тогда звонкий согласный не изменяет своего качества.

В албанском языке в Косове, как и в македонском языке, ассимиляция по звонкости – глухости живой процесс.

В статье представлены результаты исследований материала, собранного в 2005 году в Приштине.